

RÁKÓCZI-ÁLLÓKÉPEK?

Toncs Gusztáv Mikes-olvasása, Rákóczi-rajza és néhány tudománytörténeti aspektus

H Ó Z S A É V A

„Mikes a levélírással néha oly helyzetbe jön, hogy nénje alakja merőben fölöslegessé válik.” (137.)

Jó érzés kézbe venni és újraolvasni a szülőföld hagyományaihoz kötődő könyvet, főként ha olvasóként azt tapasztalhatom, hogy ez a könyv néhány szempontból tudomány-, illetve oktatástörténeti értéket képvisel, sőt a magyar tudománytörténet törésvonalainak bizonyítására is alkalmas. A szegvári szárnyasú Toncs Gusztáv, a szabadkai főgimnázium „tudós tanára” 1897-ben jelentette meg Mikes Kelemenről szóló, tizenhat „regényes” fejezetre oszló életrajzi kiadványát (Budapest, Lampel Róbert Bizomány), amely történeti munkaként indul, majd egyre inkább felerősödnek benne az irodalomtudomány, sőt az irodalomkritika nézőpontjai. Az életrajz valójában a Mikes-levelekből áll össze, különösebb meglepetéssel tehát nem szolgál az olvasónak. Sommásan így is (ki)mondható: Mikeshez híven a *konzervatív*, ám némi merészséggel, kritikus nézőponttal vegyülő *pozitív* gondolkodás, valamint a szerző apróságokra kiterjedő *észrevevő képessége* nyilvánul meg benne. Ez azonban sokkal bonyolultabb, semmiképpen sem sommázható tudományos kérdés. A tudományos történetírás kibontakozásának, illetve átmeneti időszakának viszonylatában ugyanis mindez elmélyült vizsgálatra készíti az olvasót.

A tizenkilencedik század végén, három évtizeddel a kiegyezés után, nemcsak a magyar politikai életben, hanem a tudomány és a tudományos munkamódszerek kapcsán is összecsapnak az eltérő nézetek. Toncs egyéni módon egyesíti ezeket az elveket/ellentéteket saját tevékenységében. Az ellentétező technika, illetve a kettősségekben való gondolkodás könnyen felfedezhető, ugyanakkor

a Mikes-féle apró, semmis megfigyelések, a rákérdezés, valamint a hasonlatok alkalmazása szintén mikesi mintára kerül be (a tudós én munkamódszerként is!) az életrajz szövegébe. Toncs kellő érzékenységgel súlypontozza például azt a török közmondást, amelyet Mikes a levelekben emleget, és amely azt tartja, hogy Isten az ember számára egy-egy rakás kenyert hintett el különböző helyeken, ezekre a helyekre mindenkinek el kell mennie, és mindaddig ott kell maradnia, „valameddig a kenyérben tart” (106.). Nem túlzás kijelenteni, hogy az életrajzi kompozíció az idézett török bölcsességre (parabolára), vagyis Mikes fatalizmusára épül. A bujdosók – az életrajzíró nézőpontjából tekintve – szinte mítoszi utazás után szállnak partra Rodostóban, ahova kenyérüket elhintették. A török kenyér nehéz falat volt, meg kellett érte szolgálni. (100.). A kenyér-metaforával fonódik össze Toncs Gusztáv egyik legfontosabb történeti reflexiója: „A bujdosók, bármennyit dolgoztak és fáradtak a maguk érdekében, már nem voltak politikai tényezők, a világtörténelem színpadról elszorultak, hogy – sok kiváló embernek a rokonszenvétől kísérve – jóformán elhagyatva tengessék életüket Rodostóban.” (70.)

Az életrajzírot akkor kezdi érdekelni Mikes Kelemen belső egyénítése, önképzése, jellemzilárdsága, amikor Rákóczi meghalt. Addig az életrajz inkább „a nagy száműzöttről” szól, mert a külső mozzanatokot ő határozza meg. *A hűség heroizmusa* az öreg Mikes értékrendjében is megmarad. Toncs tudományos veretű mentséget talál életrajzírói attitűdjére. Bizonyítja, hogy Rákóczi haláláig hézagosak Mikesről szóló ismereteink.

A tudós tanár összefoglalásra és a műveltebb ifjúságot megszólító „könnyen érthető s gyönyörködtető olvasmány” összeállítására vállalkozik, miként ezt az Előszó kiemeli, és Mikes jelleme, egyénisége (természetesen egy adott nézőpontból, amelyben a vallási-erkölcsi értékrend és az *ámító* levélíró példája uralkodik) valóban teljesebben és egységesebben domborodik ki, mint addig bármikor. Meggyőződése, hogy Mikes *reális* jellem, hogy egyéniségén bizonyos *mérsékelt realizmus* ömlik át, amely mentes az erős indulattól és szenvedélyeségtől, sőt egy helyen azt is említi, hogy *naturalisztikus* (de erkölcsileg még nem kifogásolható) gondolkodású. Ötletek tekintetében a személyes vonatkozásokat nélkülöző, a kalandos elemet nem sokra becsülő, több körülményt el is hallgató író (183.), aki a későbbi korokat szólítja meg, főként Toncs korának olvasóját, a „reális kornak gyermekeit”. Az életrajzíró ugyanúgy egyénít, mint ahogyan ezt Mikes teszi a történelmi személyiségekkel. (Az olvasó meglesheti az egyénítés törésvonalait, valamint egyéni és nemzeti dimenziók összefüggéseit.) Az egyénítés példái közül kiemelkedik a Mulatságos napok keretes elbeszéléseinek és a levelek mintáinak kutatása, a Mikes-versekről mondott szigorú bírálat, a tompa unalom közérzetének vizsgálata, a „tündérhaza” metafora visszatérő említése, de mindenekelőtt a miszticizmusba

átcsapó, öreg, a bujdosók felett fegyelmi hatalmat gyakorló (básbug) Mikes rab-cgyénítése, illetve a Törökországi levelek utolsó szöveghelyeinek értelmezése. (Olyan, mint a halálra ítélt rab, aki várja a bujdosástól való megváltást, de nem kíván többet Isten akaratánál. Vö. 142.) Toncs már-már lírai hangon szól olvasójához, nem szabadulhat a Mikesről szóló ismert vers élet- és helyzetképétől. A csak később beiktatott, ám alluzív módon az olvasóra jóval előbb ható Lévay József-idézet (Mikes) tehát – még a szerző neve és a mű címe nélkül is – szinte a versszöveget hiányoló olvasói elvárásnak tesz eleget. A Magyar Kritika recenzense pontosan ezt a Lévay-utánzást kifogásolta. Inkább a Toncs Gusztávét megelőző századforduló szépirója (mintsem a tizenkilencedik század végének tudósa) közelítene ily módon száműzött, öreg *hőséhez*. A képzelet és az emlékezet csapongását, az ovidiusi játékoságot felvállaló életrajzíró például a következőképpen alkalmazza a naplózás ellesett módszerét (ha nem is énfórában, hanem a saját korában gyakori szabad függő beszédben!): „E levelezés folytán az ősz aggastyánban seregestül támadnak fel a gyermekkori emlékek. Még emlékszik öccsére s maga elé képzeli az ötvennyolc-ötvenkilenc esztendő s özszébe jutnak a gyermekkori játékok és csínyek. Óh szelíd emlékezés, minő boldogságot tartogattál a bujdosó aggnak, a kinek lelkében talán soha oly elevenen nem állott a boldog gyermekkor, mint agg korának utolsó két évében! De jelen pillanat is sok örömmel kínálja. (. . .) Mintha nevetne és sírna egyszerre s rokonait szívébe akarná zárni, lelkébe befoglalni. Óh mennyire szeretne köztük lenni, hogy láthatná az egész rokonságot . . .” (201–202.)

Toncs Gusztáv a hosszas műfaji és formai dilemmák (napló, a levél retrospektív volta, a naplózás nyomai a levelekben, a lírai költeményhez hasonló hatás, az Erdélyi nyomán hangsúlyozott drámaiság, vallomás) után a naplójegyzetkből keletkezett levelek koncepciója mellett foglal állást, végül pedig a *legalányibb emlékiratnak* nevezi a Leveleskönyvet, és ebben jelöli meg igazi vonzerejét. A misszilis levél érveit igyekszik elhárítani, arra hivatkozik, hogy Mikes több ízben *auctornak* nevezi önmagát, ennek ellenére Toncs újra és újra gyötrődik a valóságos levelezés lehetőségén (lásd az újabb Mikes-kutatásokat!). A hatástörténeti szempontú konklúzió így szól: „Ő tehát nem a Rákóczi historikusa, nem az migratio történetírója, hanem a saját lelki életének félig öntudatos, félig öntudatlan, sokszor el-elkalandozó emlékirója, a ki végső elemzésben bármiről szóljon is, mindig magára tér vissza.” (163.)

Tudománytörténeti szempontból a forráskutatás érdemei kerülnek előtérbe, követendő mintát Thaly Kálmán és Toldy Ferenc kutatásai jelentenek. Szilágyi István és Szilassi Mór felfedezései szintén értékesnek minősülnek, Erdélyi tanulmányát viszont – néhány kétséges hipotézis ellenére is – Toncs Gusztáv az első Mikes Kelemenhez méltó munkának tekinti. Az akkor még

első Thaly neve például kiemelten (hétszer) szerepel a precízen tagolt Források kisebb életrajzi tanulmányokat lajstromozó szerzői között, holott Thaly még nem ismerte a forráskritika modern elveit, hamisítással kapcsolatos tudományos botránya pedig csak halála után robbant ki.

Toncs Gusztáv könyvében viszont megfigyelhető némi lépéstartás az új módszerekkel, amelyeket például az általa szintén idézett Szilágyi Sándor is hirdetett. Az életrajzíró közelít a forráskritika felé, sőt művének második része a monográfiától sem áll távol. A kiegészés utáni időszakban, az első forráspublikációs lendület után már a modern törekvések kezdtek megjelenni a tudományban, a történetírásban, Marczali Henrik munkái például ezt igazolják. A kuruc-aulikus ellentét ugyancsak dialógusokat, tudományos hangsúlyeltolódásokat váltott ki, Thaly Kálmán egyértelműen a kuruc álláspont híve. Toncs Gusztáv könyve tehát akkor született, amikor ezek az átmeneti állapotról tanúskodó diskurzusok jelen voltak. Szekfű Gyula A száműzött Rákóczi című munkája kapcsán csak jóval később, 1913-ban folyt a nagy vita Ballagi Aladárral. A tudományos munkamódszerek terén is átmeneti ez az időszak. Régi és új harca könnyen felfedezhető Toncs Gusztáv életrajzi könyvében. Ő inkább a régít képviseli, de a történetfilozófia (pozitivizmus) a tudományos kritikai módszerrel egyesül könyvében, és ahogyan az akadémiai forrásközlések módszere fokozatosan változik, Toncs szintén ügyel a színvonalas előszóra, a lábjegyzetekre, a forrásjegyzékre, sőt a javításokra is.

A Toncs Gusztáv-i életrajzírás felfokozott tempója sem elhanyagolható szempont, az olvasó derűsen nyugtázza a XII. fejezetben kimondott megszólító írói attitűdöt: „Rohanjunk végig a leveleken s nagy vonásokban lássuk az író lelki változásait, a sokszor külsőleg vidám, nyugodt felszín alatt a fájdalmas háborgásokat. (159.) Szerencsére a rohanásra felkészületlen olvasó hamarosan megállapítja, hogy a megnevezett életrajzírói dinamizmus nem vezet felületességhez, ugyanis amint irodalomról, hatástörténetről vagy a nyelvújítás (valamint Kazinczy) és Mikes viszonyáról esik szó, a tudós narrátor azonnal megállapodik, és a legaprólékosabb forráskutatói egybevetésekre is kitér szövegében. Gyakran visszatér a magyar átokként felfogott civódás problémaköréhez. Az összefüggések latolgatása sem marad el, ennél fogva Mikes bekerül a művészlét köztség-szférájába, valamint az irodalomtörténeti dimenziókba. Az irodalomtörténeti behelyezéstől elhatárolódó konklúzió határozott tudósnézőpontra vall, az igazi művészi egyénítés ezen a ponton/szöveg helyen valósul meg:

„... irodalmi alakjának belé helyezését XVIII. századbeli irodalmi életünkbe szándékosan mellőztük. Az ily beillesztés amily hasznos és elmulaszthatatlan más, rendes élet- és irodalmi viszonyok közt élő és fejlődő íróra, mert annak megértését elősegíti, Mikesre nézve ép oly keveset ér, mert élete jobbára idegen országok és népek életével függ össze s irodalmi munkássága sem a

XVIII. század magyar szellemi életéből nőtt ki. Összemérhetnök Faludival, mint próza íróval és az erdélyi történetírókkal, a kik némileg elődei gyanánt tekinthetők, – de nem sok haszonnal, mert Mikes élete körülményei sajátosságánál fogva mindig külön fog állani, hazai kortársaival nem tud összeolvadni. Hatására nézve sem a múlt, hanem a jelen század, sőt némileg évtizedeinek alakjai közé tartozik.” (234–235.)

A mai olvasó Toncs Rákóczi-képére különösen kíváncsi. Látszólag a Mikes-féle Rákóczi-kép mozdulatlan másolata rajzolódik ki, mégis ez az a pont, ahol a modern történetírás nyomai megleshetnek. Rákóczi bálványstatikussága, iránytű volta, vakon szeretett egyénisége a mikesi nézőpontból ered, az életrajzban azonban külső, narrátori nézőponttá alakul át. Ez a váltás, a Mikes tekintetében (is) külső nézőpont hangsúlyozása elmozduláshoz vezet. A Rákóczival és környezetével kapcsolatos metatextusok már tágasságra utalnak, a nemzetit mindig európai kontextusba helyezik. Arra is rámutatnak, hogy a hatalmasok politikája Rákóczit semmi jóval nem bízta, és kiemelkednek azok a kommentárok, amelyek a francia vagy a török politika válságait, valamint Saint-Simon megközelítését járják körül. Toncs Gusztáv a reményt sem mulasztja el megemlíteni, vagyis azt, hogy a fejedelem mindvégig reménykedett az európai szövetségesek támogatásában, ily módon szerette volna újraindítani a harcokat.

A mikesi bálvány-Rákóczi európai életerének kutatása teszi lehetővé az életrajzíró eltávolodását az *elavult* írói életrajztól (ezt például Csáth Géza az irodalomtörténeti kutatás és oktatás hibájaként rója fel), Toncs tehát ily módon közelíthet ahhoz a modernebb gondolkodó módszerhez, amely *általánosabb alapokra* és *magasabb látkörre* törekszik. Mikes esetében az irodalmi opus bemutatása nyújt hasonló lehetőséget, ám az ifjúságnak szánt példaadó attitűd az induktív képesség tudatos fejlesztését tartja szem előtt (amelyet szintén Csáth bírál az oktatás vonatkozásában, mert szerinte az új rendszer ezt önként fejleszti). Az életrajzíró újra és újra a vallási-erkölcsi értékek/mértékek kiemeléséhez tér vissza.

Meg azután a világot fölfordítani fáradságos dolog. Toncs valóban nem fordítja fel a világot, ahogy ezt lázadó tanítványai elvárnák, de Rákóczi-képe nem bálvány-kép, ebben tér el Toncs Gusztáv nézőpontja az életrajzban elének állított Mikes vagy éppen Thaly Kálmán kultikus nézőpontjától. Szó sincs persze bálványdöntésről, csak az egyénítés, az önismeret és önmegértés magasabb látkörből szemlélt jelentőségének tudatosításáról. Toncs Gusztávot mint életrajzírot akkor kezdi érdekelni a leveleket és más irodalmi műveket barkácsoló Mikes, amikor a külső Rákóczi-bálvány és viselkedési rituálé nem nehezedik rá többé, amikor a belső szellemi finomodás és önállóság a száműzetés ovidiusinak nevezhető korszakában részben bekövetkezik.

Az értékes, mozgó (plasztikus) Rákóczi-táblatokat viszont a későbbi kor tudósaként látja és láttatja igazán, mi több, Toncs vállalja egyéni, bár újat nemigen hozó nézőpontját a tudományos viták idején, amikor a Rákóczi-megítélések meglehetősen elkülönöződnek egymástól. Csáth Géza (Bácskai Hírlap, 1905. január) írja a fonák oktatási állapotok kapcsán, hogy gonosz, bűnös, tarthatatlan, a haladást korlátozó játékot üznek az ifjúsággal, amikor a különböző tudományok különbözőképpen közelítenek például Rákóczi Ferenc személyéhez, történelmi, művelődéstörténeti szerepéhez. (1995. 234–235.)

A mai olvasót valahol akkor és abban a pozícióban kezdi érdekelni Toncs Mikes-életrajza és Rákóczi-képe, ha az átmeneti tudománytörténeti aspektust (természetesen a mai történet- és irodalomtörténet-írás, illetve -felfogás nézőpontjából) figyelembe veszi. Meg valahol ott, ahol Mikes néniének alakja már merőben fölöslegessé válik. Toncs tudósi optikája gyakran emeli ki a barkácsoló Rákóczit, a barkácsolásra pedig oly módon tekint, mint a sokkal későbbi korok tudósai, például David Riesman: a belülről irányított egyén életmódjával, a katasztrófa után bekövetkező, az egyéni kibontakozást tovább erősítő képességgel egyezteteti össze. Ezért játszik az életrajzban ilyen nagy szerepet a külső és a belső hatás ambivalenciája, noha a kettő természetesen összefügg. Rákóczi esetében a külső dimenzió a meghatározó, a belső önmegértés/önbarkácsolás viszont a másokra (a magyar bujdosókra) kívülről ható reménnyel, az akár utópiának is nevezhető távoli lehetőséggel fonódhat össze.

KIADÁSOK

- Toncs Gusztáv: *Zágoni Mikes Kelemen élete*. Lampel Róbert Bizománya, Budapest, 1897
- II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratai. A magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. Az előszót és a jegyzeteket írta: Veress Dániel. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1974

HIVATKOZÁSOK

- Borbély Sándor szerk. *21. századi enciklopédia*. Magyar irodalom. Pannonica Kiadó, 2002, 31–32., 366–367.
- Dér Zoltán: *A tudós tanár*. Toncs Gusztáv élete és munkássága. Életjel Kiadó, Szabadka, 1972
- Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában*. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek. Szerk. Szajbély Mihály. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1995, 233–258.

Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995

Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. A legrégebbi időktől a jelen korig 1864–1865. A kötetet összeállította: Szalai Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987

Toncs Gusztáv–Loósz István: *Útravaló*. A kötet anyagát összegyűjtötte, jegyzetek: Magyar László. Sajtó alá rendezte: Dér Zoltán. Életjel Kiadó, Szabadka, 1981